

SOBRE EL MOT *ESPANYOL*

És prou sabut que el corònim *Hispania* i els seus derivats *hispanus*, *hispanicus* i *hispaniensis* apareixen en època molt reculada i no ofereixen en general d'altres problemes que els — ja prou grans i potser insolubles — que es relacionen amb llurs remots orígens i significació pristina.

En canvi, l'ètnic *espanyol*, d'ús corrent en els darrers segles, apareix molt posteriorment i planteja, d'una manera potser més assequible, el problema del perquè i el com de la seva formació.

Com exposava el professor Aebischer en un estudi sobre aquest tema, publicat fa vint anys,¹ les opinions dels entesos es divideixen en aquesta qüestió en dos grups: uns que consideren que *hispanus* prengué el sufix *-one* i donà un hipotètic **hispanione*, d'on sortí *españón* (paral·lelament a *gascón* o *borgoñón*) i, per dissimilació entre les dues nasals, *español*; i uns altres que sostenen que *español* ve simplement de *hispaniolu*, diminutiu absolutament normal de *hispanu*, que, amb la més absoluta normalitat també, hauria donat *espanyol*.

Contra el que podria semblar, el nombre d'erudits que són partidaris de la primera explicació és força més important que els que ho són de la segona. Diez (en forma, amb tot, dubitativa), Meyer-Lübke, Cornu, Menéndez Pidal, Zauner i De Bartholomaeis es decanten per la primera. Només Baist i Aebischer, en canvi, s'inclinen vers la segona.

A favor de la solució **hispanione* hi ha la presència d'uns poquíssims testimonis d'*españones* al *Libro de Alexandre*, al *Poema de Fernán González* i a la *General Estoria*,² textos tots — cal observar-ho — de la segona meitat del segle XIII. Hi ha l'existència de fenòmens de dissimilació semblants — no iguals — en els casos de *Barcinone* > *Barcelona* i *de-in-ante* > *delante*. Hi ha — inconfessat — el problema i la inconscient repugnància que per als lingüistes castellans representa el fet que el mot que estudiem, sense diftongació i amb pèrdua de la *-u* (= *-o*) final,

1. PAUL AEBISCHER, *Estudios de toponimia y lexicografía románica* (Barcelona 1948), 13 ss., i especialment 15-17.

2. AEBISCHER, *op. cit.*, 14 i 32.

sembla estrany al geni de la llengua castellana si partim del realment existent hispaniolu i no d'un hipotètic *hispanione. Hi ha, encara, el fet de no haver-se donat una explicació de per què hauria aparegut, i hom hauria acceptat, una forma derivada d'un diminutiu i no de la seva forma normal. I podríem afegir encara, per als territoris de llengua catalana, la presència, sobretot en la part septentrional del seu domini, del cognom *Espanyó*,³ si no fos que pot explicar-se també per l'evolució hispaniorum > *Espanyo(r)*, tal com s'ha esdevingut indiscutiblement amb gothorum > *Gotor*⁴ i amb francorum > *Franco(r)*.⁵

Contra aquesta explicació es presenten diversos fets:

a) que ella obliga a suposar una hipotètica forma llatina;

b) que, com a testimonis romànics, només pot aportar-ne molt pocs i tardans, molt inferiors en nombre i molt posteriors als testimonis de la forma *espanyol*;

c) que sembla ésser l'únic cas que el castellà presentaria de dissimilació en mots acabats en *-ñón*, perquè aquesta no s'ha produït en formes com *sabañón*, *cañón*, *fiñón*, *riñón*, *muñón*, *gruñón*, *regañón*;

i d) que els casos que hom presenta com a similars (*Barcelona, delante*) en realitat no ho són, perquè en ells la dissimilació és *n-n > l-n*, mentre en el cas que discutim hauria estat *n-n > n-l*.

Aebischer resol, al nostre parer encertadament, almenys en part, el problema de l'aparença no castellana de l'ètnic *espanyol*, donant-lo com un provençalisme i explicant d'aquesta manera els trets no castellans del mot. Teoria que no ha de sorprendre perquè impliqui l'origen aliè d'un ètnic, car és absolutament normal, lògic i general que, abans dels temps moderns (més artificiosos i primmirats en aquestes matèries), siguin els veïns els qui inventin les denominacions dels pobles immediats a ells, dels quals se senten diferenciats.

Acceptat això, caldria començar per determinar quins són els pobles veïns del castellà que en llurs llengües romàniques no presenten el fenomen de la diftongació i tenen en canvi el de la pèrdua de la *-o* final. Aquesta doble condició ens obliga a eliminar el gallec, l'aragonès, el gascó i els mossàrabs, i a prendre només en consideració el català i el llenguadocià.

Després, sembla que caldria fixar el temps i el lloc d'aparició de hispaniolu = *espanyol*, i en aquest aspecte podem afegir algunes dades potser interessants a les nombroses aportades per Aebischer. El més antic dels testimonis que aquest erudit esmenta en el seu estudi és un personatge

3. *Diccionari Català-Valencià-Balear*, V (Palma de Mallorca 1953), 379.

4. FRANCESC DE B. MOLL, *Els llinatges catalans*, «Biblioteca Raixa», vols. 40-42 (Palma de Mallorca 1959), 221.

5. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Primera part, dins «Catalunya Carolíngia», II (Barcelona 1926-1950), 75 i 78.

de nom *Espanol* que apareix en un document de Sant Joan de Sorda, de data incerta entre el 1105 i el 1118.⁶

Bé, doncs, nosaltres podem remarcar ací:

a) que en el document de consagració de Sant Pé de Generès (Bigorra), del 14 d'octubre de 1096, ja apareix com a signant un anomenat *Espaniol*;⁷

b) que en un document d'Uncastillo (Alt Aragó) del 1129 signa un *Es-pannol* «per manu don Gaston», sens dubte Gastó, vescomte de Bearn;⁸

c) que en un document d'Alfons *el Bataller*, datat a Baiona el 18 de maig de 1131, confirmat per Garcia Ramírez en una data incerta, però obligatòriament compresa entre 1134 i 1150, apareix un *Espagnol* com a testimoni de la confirmació;⁹

d) que un document del novembre de 1141 ens parla d'un *Expannol* de Sòria;¹⁰

e) que en un document de Jaca del 10 de juliol de 1144 se'ns diu que un *Espagol* era llavors bisbe d'Oloró (Bearn).¹¹

f) que en un document del 7 de setembre de 1147 apareix un *EsPAYNOL*, veguer de la vescomtessa de Bearn, Talesa;¹²

g) que en un altre document del 9 de febrer de 1148, potser escrit a Tarassona, surt un *Espainnol*;¹³

h) que pel novembre de 1155 ens trobem amb un *Ispaniolus* (observem la forma llatina) que actua per ordre de la vescomtessa abans esmentada;¹⁴

i) que en una cessió que la comtessa d'Urgell, Elvira de Sobirats, fa a Guillem de Cervera el 26 de juliol de 1210 signa com a testimoni un *Guillem Espanol*;¹⁵

i j) que entre els acompanyants de Nunyo Sanç, comte de Rosselló, en l'empresa de Mallorca (1229), hi ha, segons Desclot, un *Bernat Espayol*.¹⁶

6. *Op. cit.*, 22.

7. FERDINAND LOT, *Études sur les légendes épiques françaises*, V: *La Chanson de Roland (À propos d'un livre récent)*, R, LIV (1928), 379.

8. ANGEL J. MARTÍN DUQUE, *Cartulario de Santa María de Uncastillo (Siglo XII)*, EEMCA, VII (Saragossa 1962), 668.

9. JOSÉ M. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro* (Segunda serie), EEMCA, III (1949), 560 s.

10. *Loc. cit.*, 603.

11. JOSÉ M. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro* (Primera serie), EEMCA, II (1946), 574 s.

12. FEDERICO BALAGUER, *La Vizcondesa del Bearn doña Talesa y la rebelión contra Ramiro II en 1136*, EEMCA, V (1952), 112 s.

13. LACARRA, *op. cit.*, 586 s.

14. BALAGUER, *op. cit.*, 113 s.

15. EUFEMIA FORT I COGUL, *El monestir de Santa Maria de Bonrepòs del Montsant* (en preparació de publicació). AHNM, perg. Bon., c. 1441, n.º 15. Agraïm al nostre estimat amic Fort que ens hagi autoritzat a fer ús d'aquest estudi encara inèdit.

16. BERNAT DESCILOT, *Crònica*, ed. M. COLL I ALENTORN, II (Barcelona 1949; ENC, vol. 63), 92.

És evident que algunes d'aquestes al·lusions es refereixen a un mateix personatge. Per exemple, les de 1096, 1129, 1147 i 1155 semblen correspondre a una sola persona que seria un home de confiança dels vescomtes de Bearn. Com és segur que tots o quasi tots els esments d'un *Espanol*, *Espainol*, *Espanou* o *Ispaniolus* de Domezan, Domesan o Domedan (Bearn occidental) que apareixen, segons Aebischer, al llarg del segle XII, des del 1105-1118 fins al 1196, es refereixen també a una única persona.¹⁷ Però, tot i això, entre els exemples adduïts per l'eminent romanista suís i els que aportem nosaltres, resulta una llarga sèrie de persones diferents que, com a nom, cognom o sobrenom, porten l'ètnic *espanyol* des del 1096 al 1229.¹⁸

Naturalment que hom ens pot objectar que els exemples d'Aebischer i els nostres no són testimonis evidents del mot *espanyol* utilitzat com a ètnic,

17. *Op. cit.*, 22 s. AEBISCHER dóna per segur que un *Espanol*, *Espainol* o *Espanou*, testimoniats entre 1105-1118 i 1150-1167, és sempre la mateixa persona, i que un *Ispaniolus* del 1196 és potser un nét de l'anterior.

18. Perquè el lector tingui a la vista en forma seriada els testimoniatges adduïts per AEBISCHER i els aportats per nosaltres, els anotem a continuació per ordre cronològic, amb llur possible o aproximada localització i circumstàncies personals, posant en cursiva els extrets de l'obra d'aquell professor:

14-X-1096	Espaniol, co-signant amb Gastó, vescomte de Bearn.	Sant Pé de Generès (Bigorra)
1105-1118	<i>Espanol</i>	de Domesan? (Bearn oc.)
1119-1136	<i>Espanol</i>	» » » »
	<i>Espanol</i>	» Domezan » »
	<i>Espainol</i>	» » » »
1125 aprox.	<i>Spanol</i>	» Gubat » »
1129	Espannol, «per manu don Gastón»	Uncastillo (Alt Aragó)
1134-1150	Espagnol	Baiona (Laburdi)
XI-1141	Expannol	Sòria (Castella or.)
10-VII-1144	Espagnol, bisbe d'	Oloró (Bearn)
7-IX-1147	Espaynol, veguer de la vescomtessa de	Bearn
9-II-1148	Espainnol	Tarassona? (Aragó oc.)
1150-1167	Martinus Sancii, filius <i>Espanou</i> de Comdese de	Domezan (Bearn oc.)
	soror <i>Espanou</i>	» » »
XI-1155	Ispaniolus, que actua per ordre de la vescomtessa de	Bearn
1164	<i>Espanolus</i>	Tolosa de Llenguadoc
ab. de 1184	N' <i>Espanhol</i> , citat per Bertran de Born a <i>Quan vei pels vergiers despieiar</i>	Castellot (Baix Aragó)
28-XII-1192	<i>Iohannis Espainol</i>	Poblet (Conca de Barb.)
	<i>Iohannis Espanol</i>	» » » »
1196	<i>Ispaniolus</i>	de Domedan (Bearn oc.)
1197	N' <i>Espainhol</i>	Agèn (Agenès)
	W. <i>Espainhol</i>	» »
26-VII-1210	Guillem Espanol	Urgell
1212	dona Urraca, filla de don <i>Espannol</i>	Cervera de R. A. (Rioja)
1229	Bernat Espayol, segons Desclot, súbdit del comte de	Rosselló

sinó com a denominació personal, i que aquesta, en la seva forma evidentment diminutiva, pot obeir, no al país d'origen dels que l'ostenten (on hom s'anomenaria encara *espà* o *espán*), sinó a llurs trets individuals, sigui per llur joventut, sigui per llur baixa estatura, com s'havia d'esdevenir segles més tard amb el nostre gran pintor Josep de Ribera, anomenat el *Spagnoletto* amb un doble diminutiu, o com ja s'havia esdevingut abans amb els personatges anomenats *Spanellus* o *Espanellus*, evident forma diminutiva de *hispanus*.

Però si ens trobem, no amb casos únics o esporàdics, distanciat en el temps i en l'espai (només coneixem un *Spanellus* del 807-817 a Gerri,¹⁹ i un *Espanellus* del 1133 — més de tres segles més tard — a la Rioja)²⁰ i que no han tingut aplicació ulterior com a ètnics, sinó amb una sèrie seguida i nombrosa de casos, agrupats en països no gens allunyats entre ells, i que empalma perfectament amb l'evident utilització vers 1200 del mateix mot com a ètnic,²¹ sembla que pecaríem d'hipercrítics si ens negàvem a acceptar el testimoniatge de la denominació personal com a testimoniatge també de la seva significació ètnica.

Espanyol, doncs, pot ésser donat com a existent com a ètnic, almenys des del 1096. I els testimoniatsges d'aquesta existència primerenca s'agrupen curiosament des d'Aragó fins al Laburdi, passant per Catalunya, Llenguadoc i Gascunya, i només en dos casos apareixen en indrets del domini lingüístic castellà (Sòria i Cervera de Río Alhama) que, amb tot — cal no oblidar-ho —, corresponen a dues localitats frontereres que fins al 1134 havien format part del regne d'Alfons I d'Aragó.

Vista la forma en què es presenta l'ètnic que estudiem i la localització dels seus testimoniatsges primerencs, i havent de concloure que aquella forma en situa la primera aparició en un territori on, alhora, no hi hagi el fenomen de la diftongació i hi hagi, en canvi, el de la pèrdua de la -o final, hem d'excloure els dominis del castellà, l'aragonès i el gascó, i llavors ens resten només com a possibles països d'origen de l'ètnic que ens ocupa els del català i el llenguadocià.

D'altra banda, ¿com i per què s'hauria produït la desaparició de *hispanu* = *espà*, l'aparició de *hispaniolu* = *espanyol*, i la final substitució d'aquell per aquest? Vegem d'explicar-ho i de raonar-ho fins allà on calgui i fins allà on sigui possible.

És evident que les formes *hispanus*, *hispani*, són encara ben vivents, almenys en llurs equivalents romànics directes, quan la gent del nostre país

19. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Segona part, dins «Catalunya Carolíngia», III (Barcelona 1955), 280 s.

20. LACARRA, *Documentos*, EEMCA, V (1952), 555.

21. AEBISCHER, *op. cit.*, 23.

ha de refugiar-se en els dominis carolingis després de la fracassada aventura de Carlemany contra Saragossa del 778.²² Les formes en vulgar devien ja ésser *espà*, *espans*, i els femenins corresponents, i havien de donar lloc als topònims pallaresos *Porta Spana* i *Rocha Espana*²³ i al comengès *Montespan*,²⁴ i arribar com a fòssil fins als nostres dies en el cognom *Espà* (o *Aspà*), existent al Principat de Catalunya i al País Valencià.²⁵

Al costat de *hispanus*, en un temps indeterminat, però força reculat, havia aparegut *hispaniscus*, que havia donat lloc al vulgar *espanesc* que hom tenia tendència a utilitzar com a adjectiu no personal,²⁶ mentre *espà* era preferit com a ètnic o denominació personal. Existí també la forma *hispaniense*, d'on devia sortir un *espanès* que no sembla haver tingut gaire fortuna en català i que apareix en provençal al costat d'*espaneis*,²⁷ mentre (amb influència o no de *hispaniscus*) havia donat lloc en francès a *espaneis*, *espanois*, *espaignois* o *espeinois*.²⁸

A causa de la doble significació que tingué per a nosaltres, almenys fins ben entrat el segle XIV,²⁹ el corònim *Espanya* — de conjunt de la Península Ibèrica (principalment per a la gent lletrada), i de la part d'ella ocupada pels sarraïns (accepció que era sens dubte la popular) —, sembla haver-se produït una certa especialització en els ètnics que deriven d'aquell corònim, i *espanesc* fou aplicat principalment en el cas de la segona significació i per a denominacions no personals, mentre la gran difusió del mot *sarraí* feia innecessària l'aplicació d'*espà*, que només en alguns casos (i encara estrangers a la Península) servia per a qualificar una mica redundantment els sarraïns.³⁰ En tot altre cas els *espans* eren els habitants dels estats cristians del nord

22. RAMON D'ABADAL, *Els diplomes... Segona part*, dins «Catalunya Carolíngia», II (Barcelona 1952), 557, on, a l'*Índex alfabètic de noms*, trobareu referenciats tots els esments dels *hispani* en els preceptes carolingis amb una extensió cronològica que abasta des del 780, aproximadament, fins al 899 i en una forma imprecisa fins abans del 927.

23. AEBISCHER, *op. cit.*, 18. Cal tenir present que les nn. 18 i 19 d'aquest passatge estan invertides.

24. Amb tota seguretat equivalent a un *Mons Hispanus*.

25. *DCVB*, V, 369.

26. Veg. «argento spanescho», «asino spanesco», «freno spanesco» i «razon espanesca», allegats per AEBISCHER, *op. cit.*, 19 s.

27. *Girart de Roussillon*, ed. W. MARY HACKETT (París 1953), v. 170 (*espaneis*.) vv. 4776, 4890 (*espanes*).

28. AEBISCHER, *op. cit.*, 21.

29. FERRAN SOLDEVILA, *El concepte d'Espanya en la Crònica de Muntaner*, *RdC*, XVI (1938), 171 ss. És sabut que aquesta crònica fou començada el 1325 i acabada el 1328 o poc després. Cal afegir que la *Crònica dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona* o Pseudo-Pinatasa, en la seva versió datable en 1372-1375, en parlar de Jaume I encara ens diu que «anà en Espanya contra moros». Cal no oblidar que en aquestes i aquelles dates l'Espanya musulmana restava reduïda al regne de Granada.

30. AEBISCHER, *op. cit.*, 19, esmenta tres passatges de la *Chanson de Roland* on hom parla d'un «saraizin espan», de «li saraizins espans» i de «dui saraizin espans».

de la Península³¹ o el conjunt dels peninsulars si hom es referia a èpoques anteriors a la invasió musulmana.

La reducció progressiva de la zona sarraïna, el fraccionament polític que els segles consoliden i fan habitual i l'oblit popular de l'antiga i precària unitat, fan innecessaris aquells dos ètnics pel fet de la desaparició o el desdibuixament del concepte que expressaven, i així veiem esvair-se *espanesc* des del començament de la segona meitat del segle XI³² i *espà* (tan rarament testimoniats) en una època probablement molt poc posterior.³³

Però, mentrestant, en el darrer terç del segle XI s'havien produït dos fets importants en la història hispànica: l'un és una certa estabilització de la unió de Castella i Lleó a partir d'Alfons VI (1072); l'altre, la incorporació als dominis d'aquest de tot el regne de Toledo el 1085. El nou conjunt de súbdits d'Alfons VI, que romangueren units fins el 1157 i que reprengueren definitivament la unió el 1230, no tenia una denominació comuna. Castellans, lleonesos i toledans (per no parlar dels gallecs, portuguesos i asturians, no sempre disposats a ésser considerats com a lleonesos, ni dels habitants de la senyoria de Biscaia, poc propicis a acceptar d'ésser considerats castellans), difícilment podien tolerar —contrapuntats com sovint estaven o havien estat— que la denominació d'uns sols d'ells servís per a la del conjunt. I devia ésser llavors que uns forasters, relativament propers —catalans o llenguadocians— tingueren la idea d'anomenar-los «hispanos menors», o sigui «espanyols», perquè ocupaven una part important d'Espanya, però no tota Espanya, com si ara, en voler designar amb un nom col·lectiu els habitants de l'Europa integrada en la Comunitat Econòmica Europea, que consti-

31. AEBISCHER, *op. cit.*, 18 s., dóna exemples trets d'una composició del trobador Gavaudan (vers 1200) i del *Godefroy de Bouillon* (segle XIII). Un altre exemple, pres a la *Chanson d'Antioche* (començament del segle XII) i on el mot és usat com a adjectiu no personal, sembla correspondre més aviat al significat de «sarraïnesc»: «Corbaran i couchièrent en un lit d'or espan». La mateixa cosa diríem del vers 5367 de *Givart de Roussillon* (final de la primera meitat del segle XII): «Qui qu'aïqui ai l'aver ne aur espan».

32. No en coneixem ús posterior al que en fa el famós i enigmàtic vers 15 de la *Cançó de santa Fe* (que hom suposa escrita a Cuixà vers 1058): «Que fo de razon espanesca».

33. Els exemples de Gavaudan i del *Godefroy* (veg. n. 31) són d'escriptors no hispànics que poden haver utilitzat un mot arcaic per exigències de rima, perquè el dit mot es troba en ambdós casos a la fi del vers, cosa que s'esdevé també amb els altres dos exemples més antics i de significació diferent. Trobem un dels testimoniatges més moderns del mot en un text hispànic en un document datat a Jaca en 1134-1136 on apareix un «don Espan», o sigui que ja no hi té un significat d'ètnic, sinó de nom personal (LACARRA, *Mandatos reales navarro-aragoneses del siglo XII*, EEMCA, II, 429). La mateixa cosa s'esdevé amb el bisbe d'Albarrasí Ispan, mort el 1215. Una «dona Espaina», germana d'Arnal d'Alascun, que se'ns presenta en un altre document de data incerta vers el 1167, sembla deure el seu nom més al corònim *Hispania* que a l'ètnic *hispana*, perquè la *i* que precedeix la *n* sembla indicar la palatalització d'aquesta (MARTÍN DUQUE, *op. cit.*, 59). — Cf. la nota addicional de la pàg. 41.

tueixen una part important d'Europa, però no tot Europa, els designéssim com a «*europæus menors*» o «*europæols*».

La unió circumstancial d'aquest conjunt leonès-castellano-toledà amb el navarro-aragonès (de 1109 a 1114 i parcialment fins a 1127), a causa del matrimoni d'Urraca, filla d'Alfons VI, amb Alfons *el Bataller*, sentida sens dubte per tots dos cantons com a precària i poc afortunada, obligà a intensificar l'ús de l'ètnic *espanyol* per diferenciar els súbdits d'Urraca dels d'Alfons, tal com sens dubte fou la necessitat de distingir els súbdits dels dominis provençals dels dels comtats cispirenencs sota Ramon Berenguer III allò que induí a generalitzar l'ús de l'ètnic *català* per designar els habitants del conjunt dels darrers.

Portugal, en esdevenir independent, i sobretot en consolidar la seva independència, resta exclòs aviat de la nova denominació. La mateixa Galícia, amb un nom d'il·lustre tradició històrica, que no poques vegades ha servit per a designar el conjunt del regne leonès, i amb una personalitat i una llengua diferenciades, no sempre és compresa dins aquella. Perquè, d'altra banda, és un fet cert que aviat hom comença — bé que esporàdicament — a fer sinònims *castellà* i *espanyol* en referir-se a l'idioma, com es desprèn d'un text del trobador Gavaudan (vers 1200), i del *Gaufrei* (de la segona meitat del segle XIII),³⁴ i això, naturalment, dóna lloc que algun cop hom s'arrisqui a excloure de la denominació d'*espanyol*, destinada en un principi a designar el conjunt de súbdits d'Alfons VI de qualsevol llengua que fossin, aquells d'aquests súbdits que no parlessin castellà, i hom tendeixi llavors quasi instintivament a aplicar-la només als habitants de Castella, Toledo i Lleó oriental.

La zona peninsular on apareixen els primers testimoniatges del mot *espanyol* ha de restar exclosa del territori els habitants del qual eren batejats amb aquest ètnic, perquè sempre són els forasters els qui bategen els veïns i perquè seria absurd de donar el nom personal d'*Espanyol* a un individu en un país on tots els naturals haguessin d'ésser considerats espanyols.

Això és evidentment una raó favorable a la tesi que acabem d'exposar, però aquesta té bastant més tard una confirmació claríssima i extraordinàriament precisa en el famós vers de Paulet de Marsella:

«Tug l'espanhol, del Gronh tro Compostelha».³⁵

O sigui que en el darrer terç del segle XIII (necessàriament entre 1268 i 1282) tots els *espanyols* estaven compresos en el territori que va de Logronyo a

34. AEBISCHER, *op. cit.*, 23 (exemple, facilitat per ARAMON I SERRA, que presenta els espanyols parlant en castellà) i 26.

35. *Ibidem*, 24.

Sant Jaume de Galícia, que són exactament els límits dels dominis del rei de Castella.

Per això hem de discrepar de l'opinió del professor Maravall quan considera que, en esmentar Desclot (que escriu en els mateixos temps que el trobador marsellès) els «cavallers espanyols» de la host d'Enric de Castella, el germà aventurer d'Alfons *el Savi*,³⁶ inclou catalans dins aquesta denominació i dóna com a argument principal de la seva afirmació la presència de milícies catalanes a Tunis durant el temps (1259-1267) que l'infant castellà hi romangué.³⁷ Cal tenir present que els catalans eren a Tunis com a soldats professionals, d'una manera estable i en virtut de solemnes acords internacionals,³⁸ mentre que la presència de l'infant Enric, acompanyat del seu germà Frederic i dels seus altres seguidors, obeïa a una aventura circumstancial i particular. Cal remarcar que Desclot no parla dels «cavallers espanyols» en relació amb Tunis, sinó en relació amb Roma (on Enric tingué l'important, influent i lucratiu càrrec de senador durant 1267-1268) i amb la batalla de Tagliacozzo (23 d'agost d'aquest darrer any); i que no coneixem un sol document o altre testimoniatge que demostrï la presència d'un sol català o aragonès en la host del famós infant castellà.

Per altra part Desclot només empra l'ètnic *espanyol* en aquesta avinentesa i — com hem dit molt abans — en esmentar un «Bernat Espanyol» com a companyó del comte rossellonès Nunyo Sanç en l'empresa de Mallorca. I en aquest cas cal no oblidar que el dit comte era fill de Sança Núnyez de Lara i com a tal havia heretat d'aquesta dominis en terres de Castella d'on procedien altres companyons seus, també anomenats per Desclot, com són «Castellà Ruiz e dos honrats barons de Castella».³⁹

Moltes d'altres oportunitats hauria tingut aquell cronista — i els altres del seu segle i del següent — d'utilitzar l'ètnic *espanyol* com a corresponent als habitants de tota la Península Ibèrica, i no ho fa perquè sap sens dubte que no és aquesta la seva significació, per la qual cosa arriba a escriure frases que avui poden semblar àdhuc torçades als qui no coneixen prou aquesta qüestió. Per exemple, quan, en la narració de la llegenda del comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya, el primer es presenta d'incògnit a l'emperador, li diu «yo son un cavaller d'Espanya», no «un cavaller espanyol»,

36. DESCLOT, *op. cit.*, 173 ss.

37. JOSEP ANTONI MARAVALL, *El concepto de España en la Edad Media* (Madrid 1954), 515 s.

38. FERRAN SOLDEVILA, *Història de Catalunya* (Barcelona 1963), 320, i especialment nn. 60 i 61.

39. DESCLOT, *op. cit.*, 92. El *Guillem Espanol* que trobem el 1210 al costat de la comtessa d'Urgell pot explicar-se bé per la relació que els comtes urgellitans tingueren amb Castella des del casament d'Ermengol V (1092-1102) amb Maria Ansúrez. La mateixa filla de la comtessa Elvira, Aurembiaix, havia estat promesa amb Álvaro Pérez de Castro i havia viscut a Castella almenys des del 1217 fins al 1228.

i poc més avall, quan es dóna a conèixer privadament a l'emperadriu, declara: «yo son un comte d'Espanya que apella hom lo comte de Barcelona», i no «un comte espanyol», etc.⁴⁰

En parlar del nostre Pere *el Catòlic* «e els altres reys cristians d'Espanya», no diu «e els altres reys espanyols», a desgrat de referir-s'hi conjuntament cinc vegades en historiar la batalla d'Úbeda, i en fer-ho, si ha de parlar dels dos bàndols combatents, esmenta els «sarraïns» i els «crestians»⁴¹ i mai els «espanyols», quan, en cas d'ésser certa la suposició de Maravall, poques vegades aquesta denominació hauria pogut ésser aplicada millor que al conjunt de les hosts de la major part dels estats cristians de la Península.

No cal dir que aquesta argumentació podria allargar-se si comentàvem alguns altres passatges del mateix cronista on escriu «d'Espanya» en comptes d'«espanyol» o algun dels seus derivats, però ens sembla innecessari, i el qui vulgui completar en aquesta qüestió el seu coneixement pot fer-ho fàcilment a través de l'índex onomàstic que acompanya la nostra edició de l'obra de Desclot.⁴²

Crec, amb tot, que el passatge subratllat pel docte professor valencià exigeix en un altre aspecte un comentari més ample. Hem dit abans que el mot *espanyol* apareix en el dit passatge en relació amb els companys de l'infant Enric *el Senador* a Roma i a Tagliacozzo. Doncs bé, en una forma colpidora, i que no sé que fins al present hagi estat assenyalada, el mateix mot i en relació amb el mateix infant i la seva aventura italiana, apareix almenys en quatre altres textos: l'abans esmentat de Paulet de Marsella; un del trobador italo-provençal Zorzi, de la segona meitat del segle XIII; un del francès *Chronicon Hanoniense*; i un de la crònica, també francesa, de Jean de Vigney.⁴³ Aquesta quíntuple i exacta coincidència no pot ésser deguda simplement a la casualitat. Sens dubte aquest desgraciat i colpidor episodi de la vida tan accidentada de l'infant castellà constituí la primera aventura veritablement europea del grup castellano-leonès-toledà (i ara també andalús) des de la seva constitució,⁴⁴ i fou ell el qui donà lloc a la circulació i consagració internacional d'un mot nascut, sense valor diguem-ne oficial, quasi dos segles abans.

Un concepte semblant al que ens hem permès de suggerir es desprèn de la lectura de la cançó de gesta franco-italiana *L'Entrée d'Espagne*, tot i no utilitzar el seu autor — un paduà — la forma *espanyol*, en un temps (final del segle XIII) que ja existia i ja era força divulgada, sinó les formes derivades de

40. *Ibid.*, 50, 52 s. i 58.

41. *Ibid.*, 27 ss.

42. *Op. cit.*, V (Barcelona 1951), 260.

43. AEBISCHER, *op. cit.*, 21, 24 i 27.

44. El «*fecho del Imperio*» és de 1274-1275.

hispaniense (amb influència o no d'hispaniscu) que li devien semblar més clàssiques dins l'èpica francesa: *speignois*, *espanois*, *espainoi*, *espegnois*, *espagnois*, *espaignois*, *espaneis*,⁴⁵ etc. I és curiós d'observar que, amb una certa imprecisió o vacil·lació, aplica un concepte, no gaire diferent del que hem intentat de justificar, al mateix corònim *Espanya*. Vegeu per a tot això els versos següents:

- «Donc non cognoisez vos Galliciens et Speignois,
E qi sunt Catalains et les Aragonois?»
- «En Aragons et Spaigne, ou il se vont pouplant!»
- «Nos Marsille, por la Dex grace,
Rois d'Espaigne e de Dalmace,
De mie Navarre e d'Eragons,»
- «Les forteces de Espaigne et celles d'Aragons»
- «Saracins frere, la conquise d'Espaigne
E d'Aragons en Jesucrist remaigne.»
- «Or ont il prise Espaigne e Navarant.»
- «De tote Espaigne, neïs de Portegal,»
- «Nos avons asauté et Espaigne e Galise?:»
- «Maudite soit Espaigne et Aragon!»
- «Da l'une part voit li camin Guascon,
Da l'autre porte voit l'en en Aragon,
Et enver Spagne garde l'autre façon;»
- «Aragons et Espagne e Gallice invirons.»
- «A quinze mil Paiens, Aragons e Spanois,»⁴⁶

Cronològicament, potser caldria ara tractar d'un sol i aïllat testimoniatge que pot semblar que s'oposa a la tesi que hem anat exposant. Ens referim a un passatge de la crònica de Muntaner relatiu a un esdeveniment del 1307. El cronista, en narrar la seva retirada de la Companyia Catalana en seguiment del seu venerat infant Ferran, diu:

«È el senyor infant féu-me lliurar la mellor galea qui hi era après de la sua, la qual havia nom *Espanyola*.»⁴⁷

45. *L'Entrée d'Espagne*, ed. ANTOINE THOMAS (Paris 1913), I, vv. 124, 373, 935, 3378, 5978, II, vv. 8181, 9947.

46. I, vv. 124 s., 191, 455 ss., 687, 1861 s., 2316, 2886, 4513, 5225, 6714 ss., II, vv. 8385, 8841.

47. RAMON MUNTANER, *Crònica*, ed. E. B., VI (Barcelona 1951; *CPB*, 145), 94.

Si una galera catalana o mallorquina era anomenada *espanyola*, ¿és que potser cal creure que ja en aquest moment (1307) els catalans es consideraven compresos en la denominació d'espanyols?

A aquesta pregunta creiem haver de donar la resposta següent, després de subratllar que es tracta en tot cas d'un exemple esporàdic:

a) en primer lloc, cal observar que el fet que la galera fos propietat de l'infant Ferran no vol dir que necessàriament hagués d'haver estat construïda en terra catalana; podia perfectament haver sortit de drassanes murcianes, andaluses, gallegues o cantàbriques, i merèixer per això la denominació que portava;

b) en segon lloc, cal remarcar que si, essent la galera anomenada *Espanyola*, aquest mot era un adjectiu indicador d'origen o naturalesa, hauria estat molt impropï d'imposar-lo a un vaixell català si tots els vaixells catalans podien ésser qualificats d'espanyols;

i c) en tercer lloc, cal dir que en el cas de la galera donada al nostre gran cronista, la seva denominació, més que un adjectiu ètnic, sembla ésser un substantiu corònim en diminutiu, significat, per tant, *Petita Espanya*, com en el cas de la goleta *Hispaniola* de *L'Illa del Tresor*, de Robert L. Stevenson, paral·lelament a les *Cerdanyoles* o *Petites Cerdanyes*, fundades pels cerdans que en temps reculats havien emigrat de llur comarca pirinenca, o a la *Little America* que l'almirall Byrd construï temps ha a l'Antàrtida com a primera base d'habitatge permanent.

De fet, les nostres suposicions no poden distar gaire de la realitat, perquè en la penúltima dècada de la catorzena centúria Francesc Eiximenis, en diversos passatges del *Crestià*, distingeix encara els catalans dels espanyols:

«Catalans e spanyols beuen en grans taces...»

«Espanyols són grans menjadors de carn, e jatsia que sien grans parlars e sàpien fer una travessura, quant s'hi prenen, emperò tostemps són estats reputats en altres coses per hòmens grossers»,

a les quals afirmacions contraposa:

«Com catalans mengen pus graciosament e ab millor manera que altres nacions.»⁴⁸

Però estem a punt d'entrar ara en una època que gira l'esguard vers l'antiguitat clàssica, que pren gust en les traduccions dels antics textos lla-

48. P. MARTÍ DE BARCELONA, O. M. Cap., *Catalunya vista per fra Francesc Eiximenis*, «Estudis Franciscans», XLVI (1934), 91 ss.

tins i que, a través d'ells i de les tendències generals d'Europa, comença a pensar en l'articulació dels estats medievals per a formar entitats polítiques més amples. Llavors, en haver de traduir *hispanus*, o en sentir per primer cop després d'alguns segles la necessitat de designar amb un sol nom col·lectiu el conjunt dels habitants de la Península Ibèrica, hom es troba mancat del mot precís. *Espà* i *espanesc* són morts i oblidats des de fa tres segles, però a l'abast de la mà hi ha una paraula (una sola paraula) del mateix origen, que ja molt esporàdicament ha servit per a traduir aproximativament el llatí *hispanus*,⁴⁹ i en tals circumstàncies, de mica en mica, hom es va habituant a emprar-la en tal sentit a desgrat de la impropietat en què hom cau en fer-ho.

El primer testimoniatge d'aquesta nova accepció extensiva del mot *espanyol* a Catalunya és la crònica universal titulada *Flos mundi*, del 1407, l'autor de la qual ja en començar-la diu:

«Jo, emperò, qui son spanyol...»,

49. Alfons el Savi de Castella i els seus col·laboradors i continuadors, vers el darrer terç del segle XIII, parlen relativament sovint dels «espannoles» a la *Primera Crònica General*, en traduir de llurs models llatins el mot *hispani*, referit als habitants de la Península en l'Edat Antiga o en la més alta Edat Mitjana (caps. 3, 139, 178, 179, 191, 192 i 409, entre altres). No hem sabut trobar, per contra, que emprin el dit mot per als temps més pròpiament medievals, ni tan solament quan diversos regnes hispànics actuen conjuntament, com en l'empresa d'Almeria (1147) o en la batalla d'Úbeda (1212). Per altra part, era natural i gairebé inevitable que, un cop inventat el mot, i acceptat pels súbdits del rei de Castella i Lleó als quals estava destinat, aquests l'estenguessin després, a falta d'un altre, al conjunt peninsular.—Per contra, la *Crònica d'Espanya*, traducció resumida, interpolada i continuada de la *Historia Gothica* o *De rebus Hispaniae* de l'arquebisbe Roderic Ximénez de Rada, feta en 1267-1268 i atribuïble a Pere Ribera de Perpinyà, traductor de totes les obres històriques d'aquell el 1266, no usa mai el mot «espanyols» en traduir *hispani*, sinó que acut a circumloquis com «hòmens d'Espanya», «gentz d'Espanya», «aquells d'Espanya», i, en cas escaient, «guotz» o «chrestians». Ribera de Perpinyà havia escrit la seva crònica en doble versió llatina i catalana, i el seu text llatí fou novament traduït al català probablement molt al començament del segle XV. Doncs bé, també en aquest nou trasllat és evitat el mot «espanyols» i són emprats, per contra, «gents d'Espanya», «los d'Espanya», «als mesquins d'Espanya», com també, quan correspon, «gots» i «christians». Aquest mateix criteri és seguit àdhuc per Jaume de Marquilles en els seus *Commentaria super Usaticis Barchinone* acabats el 1448, quan retradueix aquella nova versió catalana al llatí i usa formes com «incolis Yspanicis», «gentes Yspanice», «gentium Yspanicarum», «gentibus Yspanicis», «Yspanicis miseris», i també «Goti» i «christiani», però mai *hispani*, tot i que Ribera en el seu text llatí, al costat de «gens ispanica» (un sol cop), parla d'«ispanis», «ispanos» i «miseris Yspanorum». — Cal observar que un passatge del text llatí de Ribera, relatiu a Pelagi d'Astúries, que diu: «cum audisset subcubuisse exercitum christianum», i que les dues versions catalanes i la retraducció llatina de Marquilles traslladen en frases com «e com agués hoÿt dir que la ost dels christians era stada vençuda», «e com hoís la host dels christians ésser subjugada e deffallida» i «cumque audiret christianorum hostem et gentem subiugatam fore», en passar al *Libre de les nobleses dels reys* del barceloní Francesc (mitjan segle XV) esdevé «hon com una vegada hoís dir que els crestians *espanyols* eren vençuts», amb ús d'aquest ètnic, encara que per una sola vegada, entre les moltes que, en situacions paral·leles, parla simplement de «crestians».

i en el curs de la seva obra fa un ús relativament freqüent del mot.⁵⁰ Cal tenir present, amb tot, que, com s'esdevé amb quasi totes les altres cròniques universals catalanes, el seu llenguatge és llatinitzant i molt allunyat de la parla popular, per la qual cosa els mots i conceptes que hi apareixen no poden ésser presos com a generalment divulgats i admesos en el seu temps.

En veritat, el mot, un cop introduït, gaudí de molt escassa fortuna en la seva nova accepció, i el seu ús pels nostres autors del segle xv és francament restringit. Àdhuc posteriorment sembla persistir alguna cosa de la repugnància o reserva en relació amb la seva utilització que Aebischer creu endevinar a casa nostra durant els segles xiv i xv.⁵¹ Potser perquè foren els catalans — probablement els ribagorçans, pallaresos i urgellitans que trobem col·laborant tan sovint amb els aragonesos, especialment des de la segona meitat del segle xi⁵² — els qui inventaren la primera accepció del mot,

50. Ms. *esp.* 11 de la Bibl. Nat. de París, f. 18b, i també, per exemple, ff. 84c, 166a i 265b.

51. *Op. cit.*, 29. Encara una trentena d'anys més tard que el *Flos mundi*, Tomic empra una sola vegada el mot *espanyol* en les seves *Històries e conquestes* (1438) en la frase «lo gran arquebisbe toledà qui molt treballà en scriure veritat de les dites istòries *spanyoles*», sens dubte per distingir *De rebus Hispaniae* de les altres obres històriques de Ximénez de Rada de tema no pròpiament hispànic, que havien estat conegudes i traduïdes al català, com ja hem dit, des del 1266. Turell, que es limita a parafrasejar Tomic, quasi quaranta anys després (1476) suprimeix aquell únic esment. — No és contrari a la nostra tesi el fet que el cardenal *Petrus Hispanus* sigui anomenat «Pere Espanyol», «Pere Espanol», «Pere Espanyol», «Pere Espanyol» o simplement d'«Espanyol» en els documents en vulgar de la cancelleria de Jaume II entre 1303 i 1305 (HEINRICH FINKE, *Acta Aragonensia*, III (Berlín-Leipzig), 113 s., 126, 129 i 136), perquè aquest personatge havia estat bisbe de Burgos i era per tant súbdit del rei castellano-lleonès. Tampoc no semblen contraris al nostre punt de vista el «Σπανιολισ», ambaixador d'Isaac l'Àngel, esmentat per aquest el 1192 (citat per AEBISCHER, *op. cit.*, 26), ni el «Spânôle» de Wolfram von Eschenbach al seu *Parzival* (ed. K. BARTSCH, v. 979), escrit entre el 1200 i el 1212 i més aviat vers la primera meitat d'aquest període, el coneixement del qual hem d'agrair a l'estimat i docte amic A. M. Mundó; testimonien, això sí, una certa difusió per la Mediterrània oriental i per l'Europa central dels derivats de *hispaniolu* en el tombant del segle XII al XIII. En canvi, ho seria, si no es tractés d'un cas esporàdic i en la ploma d'un estranger que podia estar mal informat, que el papa Joan XXI (1276-1277), que era portuguès i (que sapiguem) no havia estat mai anomenat *Hispanus*, fos dit «Espagnol» per un francès de Troyes que escrivia més de mig segle més tard (AEBISCHER, *op. cit.*, 27). — Si Martí l'Humà recomana un estudiant per a una vacant del «collegio de los *Spennyoles*» el 1401, cal tenir present (ultra la forma defectuosa com escriuen el mot els cultes i primmirats funcionaris de la cancelleria reial) que poc abans (1392) el seu germà Joan I, en un cas paral·lel, preveu que pot haver-hi alguna dificultat per a l'admissió d'estudiants oriünds del regne d'Aragó en el dit col·legi, fundat pel cardenal Albornoç (A. RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana medieval*, II (Barcelona 1921), 328 i 361).

52. Ribagorça formava part dels dominis de Sancho el Mayor de Navarra-Aragó des del 1017. Ermengol III d'Urgell es casa amb una filla de Ramir I, té una participació importantíssima en l'empresa contra Barbastre del 1064 i mor el 1066 defensant aquesta ciutat contra els sarraïns. I és ben coneguda la intervenció constant d'Ermengol VI d'Urgell i de Bernat Ramon i Arnau Mir de Pallars en l'obra militar i política d'Alfons el Bataller (1104-1134).

amb el seu caràcter de diminutiu i amb significat parcial i restringit respecte a *hispanus*, es resistiren després, en forma més o menys conscient o subconscient, a acceptar per a ell una nova significació que era ben possible que els aparegués com a abusiva.⁵³

MIQUEL COLL I ALENTORN

Institut d'Estudis Catalans

53. Hem de fer constar ací el nostre agraïment al dilecte amic Aramon i Serra, per haver-nos facilitat benèvolament algunes precisions en determinats punts d'aquest estudi i haver-ne volgut fer una revisió general.

NOTA ADDICIONAL. — A les referències de la n. 33 pot ésser afegit un *Hispanus* ardiaca de Terol que apareix en el repartiment de València el 10 de juny de 1238 (PRÒSPER DE BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos de los reinos de Mallorca, Valencia y Cerdeña*, *CDIACA*, XI, Barcelona 1856, pàg. 179).

Com a complement informatiu, encara que no modifiquin ni afegeixin res a les nostres conclusions, ens sembla adequat d'anotar ací els noms d'altres dos personatges cognomenats *Espanyol*. Són un Tomàs Espanyol (*Thomas Espaniol, Thoma Ispanioli*), relacionat amb Vic i testimoniat quatre vegades entre l'11 de març de 1234 i el 24 de juny de 1236, i, en passat, el 19 de novembre de 1241 (EDUARD JUNYENT, *Diplomatari de sant Bernat Calvó, atal de Santes Creus* (Reus 1956), 29, 37, 55, 56 i 136, docs. 36, 51, 83, 84 i 225); i un Pere Espanyol (*Petro Spinolo, Petro Spannolo*), potser relacionat amb Mojà, documentat el 28 de juliol de 1240 i el 17 de febrer de 1241 (A. HUICI, *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador* (València 1916), 313 i 318, docs. ccxvii i ccxxii).